

Artur REJTER

Uniwersytet Śląski w Katowicach

artur.rejter@op.pl

OBSZARY POLSKO-BALTYCKICH ZWIĄZKÓW JĘZYKOWO-KULTUROWYCH W UJĘCIU HISTORYCZNYM. WYBRANE PROBLEMY

Mając świadomość szerokiego zasięgu pojęcia „języki i kultury bałtyckie”¹, proponuję zawęzić je na potrzeby niniejszego artykułu do kultur litewskiej i łotewskiej. Moim celem jest bowiem wskazanie głównych, wybranych obszarów językowo-kulturowych związków między Polską oraz Litwą i Łotwą w perspektywie historycznej.

Sposób ujęcia, jaki zostanie zaproponowany w niniejszym artykule, skupia się na przedstawieniu tytułowego problemu z uwzględnieniem nie tylko *stricte* lingwistycznej perspektywy. Uwaga zostanie skierowana na różnorakie związki bałtycko-polskiego pogranicza językowo-kulturowego. Tekst, z uwagi na jego przeglądowy i po części postulatowy charakter, adresowany jest nie tylko do lingwistów, ale również przedstawiciele innych dziedzin humanistycznych podejmujących problem związków bałtycko-polskich. Ponadto opracowanie może stanowić pomoc w dydaktyce uniwersyteckiej przy okazji omawiania historycznych aspektów różnych powiązań językowych i kulturowych (np. na zajęciach z historii języka polskiego).

Rozważając kwestie związków międzyjęzykowych i międzykulturowych, wypada zgodzić się z Bogusławem Nowowiejskim, który stwierdza, iż: „Ocena i interpretacja zjawisk językowych występujących w strefach peryferyjnych, na obszarach przejściowych i językowo mieszanych nie należą z pewnością do zadań najłatwiejszych. Wymagają bowiem

---

¹ Najczęściej przez to pojęcie rozumie się języki i kultury: litewską, łotewską i estońską, niemniej należy pamiętać, iż w jego zakres wchodzić może obszar dzisiejszej Finlandii i Skandynawii – tak jest np. w językoznawstwie historycznym (Stieber 1989: 17–70).

szczególnie uważnej i wszechstronnej analizy tych zjawisk, uwzględniającej nie tylko aspekt czysto lingwistyczny, ale i uwarunkowania zewnętrzne, np. historyczno-polityczne, etniczno-narodowościowe, wyznaniowe czy w szerokim rozumieniu tego słowa kulturowe, które – jak można przypuszczać – w warunkach pogranicza odgrywają rolę o wiele poważniejszą w kształtowaniu faktów językowych niż na terenach pod względem językowym jednolitych.” (Nowowiejski 1992: 103). Takież związki kultur bałtyckich z polską są bardzo stare i wielowymiarowe. Sięgają czasów zamierzchłych, dotyczą najpierw szerszych kontaktów: bałtycko-słowiańskich, przypadających na okres po rozproszeniu wspólnoty praindoeuropejskiej, a jeszcze sprzed wyodrębnienia się wspólnoty prasłowiańskiej. Wówczas oczywiście nie można mówić o wyodrębnionych oddzielnych formacjach cywilizacyjnych w obszarze kultury bałtyckiej czy słowiańskiej, stąd najstarsze związki traktować należy nieco szerzej.

W sposób syntetyczny wspomina o dawnych związkach językowych słowiańsko-bałtyckich Tadeusz Lehr-Spławiński: „Przodkowie językowi Słowian zachowali mianowicie jeszcze przez stosunkowo długi czas ścisły związek z przodkami ludów bałtyckich (tj. dzisiejszych Litwinów, Łotyszów, wymarłych już Prusów, Jadźwingów i innych), posługując się wspólną z nimi mową, która pozostawiła po dziś dzień wiele wspólnych rysów w ogólnej budowie gramatycznej, a także w słownictwie języków słowiańskich i bałtyckich.” (Lehr-Spławiński 1978: 24). Leszek Moszyński natomiast, sięgając do problematyki szczegółowej, pisze: „Jak wiemy, Bałtowie (termin czysto umowny, geograficzny: ‘lud bałtycki’) i Prasłowianie przeżyli okres wspólnoty językowej zwanej okresem bałto-słowiańskim (ok. 2000–1500 przed n.e.). Dowodzą tego zmiany, jakie zaszły w tym czasie w języku Bałtosłowian, a kontynuowane są przez języki bałtyckie i słowiańskie. (...) Jest to:

- a) dążność do utożsamienia pie. samogłosek *a i *o. (...);
- b) tzw. rozszczepienie sonantów (...);
- c) tendencja do zmiękczenia spółgłosek przez następującą po nich jotę (...);
- d) najstarsze przesunięcia akcentowe (...);
- e) powstanie złożonej odmiany przymiotnika (...);
- f) oparcie koniugacji na dwóch tematach fleksyjnych (...).” (Moszyński 1984: 181)².

² Więcej na ten temat por.: Smoczyński 1988, Roszko 2005.

Skomplikowany rozwój słowiańskich systemów gramatycznych, przede wszystkim fonetycznych, ma swoje punkty wspólne z językami bałtyckimi także w sferze najstarszego nazewnictwa, głównie toponimii. Wymienia się w tym miejscu np. nazwę rzeki *Niemen* (lit. *Nemunas*) jako przykład hydronimu bałtycko-słowiańskiego, stanowiącego ilustrację charakterystycznego rozwoju półsamogłosek jerowych (w tym wypadku *ɾ*) ewoluujących z wcześniejszych, poświadczonych w językach bałtyckich dźwięków *ũ* (> *ɾ*) oraz *ĩ* (> *ɶ*) (Stieber 1989: 22). Kontakty słowiańsko-bałtyckie zaświadczają ponadto m.in. także o przeobrażeniach w obszarze dyftongów (monoftongizacja dyftongów) (Stieber 1989: 23–24).

Warto wspomnieć również o paralelach leksykalnych i słowotwórczych, wynikających z genetycznego pokrewieństwa grupy języków indoeuropejskich satemowych, do których należą zarówno języki bałtyckie, jak i słowiańskie³. Uczeni dostrzegają ok. 200 (a licząc derywaty, ok. 300) neologizmów leksykalnych słowiańsko-bałtyckich (Smoczyński 1988: 826–827), częściowo poświadczonych w języku staro-cerkiewno-słowiańskim. Oto kilka przykładów:

- lit. *galvā*, scs. *glava*, pol. *głowa*;
- lit. *pielà*, scs. *pila*, pol. *piła*;
- łot. *vepris*, scs. *veprv*, pol. *wieprz*;
- łot. *vaīna*, scs. *vina*, pol. *wina*.

Wspólne bałtyckie i słowiańskie (a częściowo także germańskie) pokrewieństwo słownikowe dotyczy określonych pól leksykalnych, takich jak: przyroda (rośliny, zwierzęta, krajobraz), gospodarka (narzędzia, pożywienie), części ciała czy życie społeczne (Smoczyński 1988: 828–829), stanowiąc tym samym podstawę potocznego obszaru języka w odmianie nienacechowanej ekspresywnie (jest to tzw. słownictwo wspólnodomianowe).

Związki językowo-kulturowe polsko-bałtyckie występowały również dużo później, już po wykształceniu się literackiej odmiany polszczyzny. Jest to wielopoziomowy i długotrwały problem języka i kultury wschodniego pogranicza ziem polskich, najczęściej nazywanego Kresami Wschodnimi, co znajduje odzwierciedlenie w licznych pracach lingwistycznych poświęconych temu zagadnieniu (np. Kurzowa 2006 a, b⁴).

³ Oprócz tego w skład tej grupy wchodzi języki: albański, ormiański i indoirańskie.

⁴ Pierwsze wydania prac Zofii Kurzowej poświęconych polszczyźnie kresowej pochodzą z lat: 1983 (Lwów i Kresy południowo-wschodnie, wyd. II – 1985) i 1993 (Wileńszczyzna i Kresy północno-wschodnie).

Jak zauważa Józef Reczek, języki bałtyckie (staropruski, litewski i łotewski) stanowiły znaczącą grupę języków, którymi posługiwała się ludność autochtoniczna dawnej Rzeczypospolitej (Reczek 1991: 119–128). Wiązało się to rzecz jasna z ówczesną sytuacją historyczną (funkcjonowanie Wielkiego Księstwa Litewskiego⁵ oraz Polskich Inflant). Problem ten jest jednak w różnym stopniu opisany. O ile kontakty polsko-litewskie są dosyć dobrze rozpoznane przez polskich językoznawców, o tyle związki polszczyzny z językiem łotewskim czekają na rzetelne syntetyczne opracowanie. Niedosyt prac dotyczących kontaktów polsko-łotewskich można tłumaczyć specyfiką ich historii. Nie były one przede wszystkim tak długotrwałe i intensywne jak kontakty polsko-litewskie, ponadto należy pamiętać, że tego typu związkom zawsze sprzyja sąsiedztwo geograficzne, które w wypadku Łotwy było bardzo osobliwe, związane przede wszystkim z niezbyt długim okresem funkcjonowania tzw. Inflant Polskich. W dalszych partiach niniejszego artykułu poruszone zostaną głównie problemy dotyczące związków polsko-litewskich, kontakty z Łotwą z konieczności zostaną przedstawione w perspektywie postulatywnej.

Pogranicze językowe dotyczyć może zarówno języków literackich, jak i – częściej – odmian regionalnych (dialektów) sąsiadujących ze sobą. Wyróżnia się kilka typów kontaktów językowych na pograniczu:

„1. Kontakty języków niespokrewnionych, sąsiadujących ze sobą terytorialnie, o dwustronnym kierunku wpływów. Zaliczyć tu można również kontaktujące się ze sobą dialekty pokrewnych języków, a nawet dialekty tego samego języka.

2. Kontakty języków niespokrewnionych, ale sąsiadujących ze sobą, np. w wyniku występowania w jednym państwie różnych grup narodowościowych. Kierunek wpływu może być zarówno obustronny, jak i jednostronny.

3. Kontakty języków, w które mogą wchodzić języki niespokrewnione i nie sąsiadujące ze sobą, odbywające się na płaszczyźnie kulturowo-cywilizacyjnej nawet bez kontaktu komunikatywnego i mające charakter jednostronny.” (Labocha 2009: 143)⁶.

Kontakty językowe na Kresach północno-wschodnich były zróżnicowane, inaczej kwestia ta przedstawia się w wypadku relacji polsko-bia-

⁵ Wiele ciekawych propozycji badawczych w tym zakresie wnosi rozprawa Bednarczuka (1994).

⁶ Na ten temat por. także: Krasowska 2007.

łoruskich, a inaczej w wypadku polsko-litewskich. Podczas gdy związek polszczyzny z językiem litewskim był tylko pośredni (przez język białoruski) i jednostronny, relacje polszczyzny do języka białoruskiego były dwustronne i zwrotne (Labocha 2009: 147; Kurzowa 2006a). Język litewski pozostaje na terytorium pogranicza podłożem, substratem językowym, dla którego nawarstwiająca się na nim polszczyzna stanowi superstrat (Labocha 2009: 147). Dochodzi do tego jeszcze niezwykle skomplikowana sytuacja pogranicznych kulturowo i językowo wsi, gdzie przenikają się różne systemy, funkcjonujące na tym terenie (przede wszystkim gwary ruskie, litewskie i polskie) (Kurzowa 2006a). Janina Labocha zauważa: „Języki miejscowe pozostały w użyciu ludu i innych niższych warstw społecznych, stanowiąc sąsiedztwo dla polszczyzny, tzw. adstrat, przenikający do polszczyzny kresowej jako wpływy językowe.” (Labocha 2009: 147–148).

Lituanizmy pojawiają się przede wszystkim w polskim słownictwie obszarów pogranicznych (Trypućko 1955–1957), chociaż badacze wskazują również na wpływy gramatyczne. W tym miejscu wymienia się głównie specyfikę artykulacji samogłosek pochylonych, które na tych terenach utrzymywały się dłużej i nie zawsze były wymawiane tak jak na pozostałych obszarach Polski. Mamy na myśli dziewiętnastowieczny fonetyczny związek *e* pochylonego (*é*) z *i*, *y* oraz *o* pochylonego (*ó*) z *o* (w miejsce ogólnopolskiego zbliżenia artykulacyjnego do *u*), co tłumaczy się m.in. znaczącym wpływem idiolektu Adama Mickiewicza⁷ na ówczesną polszczyznę literacką Kresów północno-wschodnich. Zjawisko to przetrwało dość długo w pozycjach rymowych, mówi się nawet o „rymach kresowych” (Kurzowa 2006a: 64). W analizach poziomu gramatycznego wspomina się także o wpływie języka litewskiego na fleksję polskich gwar Wileńszczyzny (Turska 1964, 1982) oraz o wyraźnej archaiczności fonetyki i morfologii dialektu północno-kresowego (Kurzowa 2006a: *passim*).

Jak wspomniano, ważnym obszarem językowo-kulturowych kontaktów polsko-litewskich (ale także polsko-białoruskich) jest leksyka. Słownictwo pochodzenia litewskiego i białoruskiego, które znalazło się w polszczyźnie terenów pogranicznych XVI–XX w., związane jest z dwoma głównymi polami semantycznymi. Zofia Kurzowa wymienia następujące makropola i ewentualnie wyodrębnione w ich obszarze subpola: CZŁOWIEK (I Człowiek i jego atrybuty: ciało; cechy człowieka; choroby; po-

⁷ O innych, także kresowych, cechach języka Adama Mickiewicza por. np. Kurzowa 2007a.

krewnieństwo; słownictwo dzieci i do dzieci; II Człowiek w społeczeństwie: stany społeczne; godności; urzędy; zawody i stałe czynności; powinności wykonywane przez człowieka; instytucje; III Człowiek i wytwory jego pracy: wieś; dom; sprzęty domowe; pożywienie; odzież; pole i prace w polu; hodowla; żegluga; zwyczaje i uroczystości świeckie, gry, zabawy; jednostki miary, wagi, monety), PRZYRODA (rośliny; zwierzęta; fizjografia; zjawiska meteorologiczne) (Kurzowa 2006a: 750–754). Niezwykle bogatą ilustracją tego problemu zawiera słownik leksemów i frazeologizmów zapożyczonych z języków obcych, w tym z litewskiego, do polszczyzny Kresów północno-wschodnich, zamieszczony w jej monografii (Kurzowa 2006a: 498–734). Uczona charakteryzuje to słownictwo jako w większości konkretne (tylko ok. 7% to nazwy abstrakcyjne), co pozwala wiązać ową leksykę z potoczną odmianą języka (Kurzowa 2006a: 753). Dalej badaczka stwierdza: „Znaczeniowo jest to słownictwo konkretne, nieekspresywne, tematycznie bogate, odnosi się głównie do stosunków społecznych, kultury materialnej ludności żyjącej na wsi i trudniącej się rolnictwem oraz do fizjografii kraju.” (Kurzowa 2006a: 755). Jednocześnie konstatuje: „Słownictwo to należy do dialektu kulturalnego, było, a i jest współcześnie używane przez warstwy wykształcone Wileńszczyzny, nie jest to słownictwo wyłącznie gwarowo-wiejskie. Odnajdujemy w nim szereg wyrazów odróżniających dialekt kulturalny kresów północnych od dialektu kulturalnego Warszawy oraz innych centrów kulturalnych.” (Kurzowa 2006a: 754). Jako ilustrację przytoczę zestawienie sporządzone przez Zofię Kurzową (2006a: 740–741) dotyczące różnic leksykalnych między dialektami kulturalnymi Litwy i Warszawy:

Litwa	Królestwo
<i>borowik</i>	<i>grzyb prawdziwy</i>
<i>bulion</i>	<i>rosół</i>
<i>bułka</i>	<i>bochenek</i>
<i>brać na cuhunder</i>	<i>brać na kawał</i>
<i>chrust</i>	<i>faworki</i>
<i>ciamcialamcia</i>	<i>ciepłe mleko ‘niedorajda’</i>
<i>dziejziniec</i>	<i>podwórce</i>
<i>furtka (w oknie)</i>	<i>lufcik</i>
<i>harbuz</i>	<i>dynia</i>
<i>hultaj ‘leń, próżniak’</i>	<i>hultaj ‘łajdak’</i>
<i>kaszoparzyć</i>	<i>pitrasić</i>
<i>kawon</i>	<i>arbuz</i>

Litwa	Królestwo
<i>krosta</i>	<i>świerzb</i>
<i>krupy</i>	<i>kasza</i>
<i>marudzić</i>	<i>guzdrać się</i>
<i>marudnik</i>	<i>guzdrała</i>
<i>młodziwo</i>	<i>siara</i>
<i>mularz</i>	<i>zdun</i>
<i>parasolik</i>	<i>parasolka</i>
<i>pieróg</i>	<i>bułka, ciasto</i>
<i>prątki</i>	<i>druty</i>
<i>rosół</i>	<i>krupnik</i>
<i>sekstern</i>	<i>kajet</i>
<i>świerzbiec</i>	<i>swędzieć</i>
<i>wazon</i>	<i>doniczka</i>
<i>widok 'gatunek maku'</i>	<i>patrach, patrak</i>
<i>zakładać (konie)</i>	<i>zaprzęgać</i>
<i>kotlety rąbane</i>	<i>kotlety siekane</i>
<i>kotlety odbijane</i>	<i>jw.</i>
<i>bić cukier</i>	<i>rąbać cukier</i>

Losy powyższych wyrazów, których pochodzenie jest bardzo zróżnicowane, zaświadczaające jednak o odrębnościach leksykalnych zestawionych obszarów, potoczyły się rozmaicie. Niektóre z nich właściwe zarówno dla Wileńszczyzny, jak i ziem dawnego Królestwa wyszły z użycia, inne występują zamiennie jako bliskoznaczniki lub w zależności od regionu na terytorium całej dzisiejszej Polski.

Udział języka litewskiego – choć tylko śladowy – został także odnotowany w leksyce ważnego dla historii Europy okresu, dla czasów II wojny światowej. Zauważono dwa lituanizmy w funkcji apelatywów osobowych używane wówczas na określenie żołnierzy, są to: *kałakutas* 'policjant litewski' (w funkcji przydomka) < lit. *kałakutas* 'indyk' oraz *szaulis* // *saulis* 'żołnierz kolaboracyjnej formacji niemieckiej złożonej z Litwinów' < lit. *šaulys* 'strzelec'. (Niewiara 1996: 288–289).

Pozostaje problem kontaktów łotewsko-polskich w zakresie języka. Kwestia ta czeka na systematyczne opracowanie i należy mieć nadzieję, że wkrótce to zaniedbanie zostanie naprawione. Tym bardziej, że dysponujemy źródłami, które można by wykorzystać do tego typu badań. Wiadomo np., że ludność wiejska Letgalii zaczerpnęła z polszczyzny pewną liczbę wyrazów (Reczek 1991: 121). Ponadto w 1683 r. wydano *Dictiona-*

rium-Polono-Latino-Lottavicum Jerzego Elgera, w XVIII w. dwie gramatyki: G. Szpungiańskiego (1732) i M. Medena *Lotavica Grammatica* (1737). Pozostaje jeszcze rękopiśmienny słownik polsko-łotewski oparty na gwarach letgalskich i środkowołotewskich Jana Karigera (Reczek 1991: 121–122). Dysponujemy także tekstami reprezentującymi polszczyznę użytkową, m.in. urzędowymi (np. wileńskie dokumenty cechowe XV–XVIII w.) (Kurzowa 2007b: 200). To z pewnością cenny i ważny materiał do badań nad językowymi związkami polsko-łotewskimi. W ostatnich latach podjęto próby opisu polszczyzny północnokresowej na podstawie dostępnych wydawnictw leksykograficznych poświadczających znaczący wpływ języka łotewskiego na tę odmianę regionalną języka polskiego (Rucka 2004).

Miejsca wspólne na mapie kontaktów polsko-bałtyckich w obszarze leksyki występują również na płaszczyźnie onomastycznej. Myślę tu o nazwiskach typowo litewskich i łotewskich, które w różnych okresach historycznych wzbogaciły polską antroponimię. Są to np. nazwy osobowe litewskie: *Dauksza // Dawksza, Giedrojć // Giedrojć, Narbut // Narbutt, Radziwił // Radziwiłł* (Malec 1996: 58), czy łotewskie: *Manteuffel, Plater* (Sozański 2004: *passim*). Przywołane przykładowe nazwiska genetycznie nosicieli związanych z kulturami bałtyckimi zaświadcza o specyfice związku tych kultur z Polską. Są to wszak nazwiska osób znamienitych: czołowych szlachciców, ludzi nauki, polityki czy kultury⁸.

Związki językowo-kulturowe rozpatrywać można również na płaszczyźnie etnolingwistycznej. Tutaj interesującym obszarem są stereotypy. Problematyką tą zajmowała się Aleksandra Niewiara (2000), która stereotyp narodowości – zgodnie z koncepcją lingwistyki kognitywnej – pojmuje jako jeden z elementów kategoryzacji świata (Niewiara 2000: 17). W jej monografii poświęconej różnym nacjom w perspektywie historycznej (XVI–XIX w.) znalazł się również stereotyp Litwina. Poniżej zreferuję wyniki badań dotyczące tego stereotypu w polszczyźnie XVI–XIX w. zawarte w opracowaniu A. Niewiary (2000: 124–128). Na poziomie nominacyjnym głównym określeniem był *Litwin* (od XIX w. potwierdzona także nazwa żeńska *Litwinka*), przejściowo, w wieku XVII występował także synonim ekspresywny *Boćwin*. Rozpatrując aspekt psychiczny Litwina, badaczka wyabstrahowała następujące – ewoluujące w czasie – cechy: pycha, duma, opieszałość (zwłaszcza po przyłączeniu Litwy do

⁸ Pewien szczegółowy problem z zakresu antroponimii pochodzenia bałtyckiego na terenach polskich przedstawia artykuł Kondratiuka (2000).

Korony, co wynikało z pewnej rywalizacji obu nacji). Z czasem stereotyp zmienia się w kierunku pozytywnego, co potwierdzają cechy serdeczności, gościnności oraz umiłowania pokoju dostrzegane przez Polaków u Litwinów. W kontekście społecznym mówi się jedynie o szlachcie litewskiej, waloryzując tym samym tę właśnie warstwę. Badaczka zwraca także uwagę na aspekt polityczny stereotypu i dzięki przeprowadzonym analizom tego problemu wskazuje na kolejne cechy Litwinów: podburzanie, skłonność do buntu, ale również sprzyjanie Moskwie. Polacy wieków dawnych widzą także w Litwinach przedstawicieli podobnej do polskiej kultury, zwracając poza tym uwagę na śpiewność języka litewskiego⁹.

Poddając obserwacji stereotyp Litwina w ujęciu historycznym, Aleksandra Niewiara zwraca uwagę na miejsca najbardziej znaczące, przełomowe: „Sposób myślenia o Litwinie wyznaczają dwa punkty: wiek XVI i XIX. W pierwszym mamy do czynienia z obserwacją Litwinów jako obcych, którzy przyłączają się do polskiego państwa. Pomimo stwierdzeń w rodzaju: *Panowie Litwa bracia naszymy są, a za wielkimi związki z gęstymi caro de carne nostra et os ex ossibus nostris* [ciało z ciała i kość z kości naszych] (...), wspólnota polsko-litewska nie jest jeszcze w tym czasie doskonała. Litwini podejrzewani są o sprzyjanie Moskwie, zarzuca się im niewystarczający finansowy i emocjonalny udział w sprawach państwa. Stopniowo jednak w wieku XVII, kiedy szlachta litewska ulegała polonizacji, przejmowała polski język i zwyczaje, następowało zrównanie tych dwóch nacji. (...) Taki był stan już w XVIII w. (...) W XIX w. szlachtę pochodzącą z Litwy uważano za takich samych obywateli Polski jak mieszkańców Małopolski czy Wielkopolski.” (Niewiara 2000: 127). Konkluzje te potwierdzają intuicyjne wyobrażenia o integracji tak międzynarodowej, jak i każdego innego typu. Musi upłynąć określony czas, aby przywyknąć do siebie, stopniowo zapominać lub minimalizować wady i różnice, a dostrzegać cechy wspólne oraz zalety. Należy przypuszczać, iż stereotyp Łotysza ewoluował w podobny sposób, chociaż kontakty polsko-łotewskie nie były (i nadal nie są) tak intensywne. Problem ten jednak czeka na opracowanie. Podobnie jak szeroko pojęta problematyka etnolingwistyczna, która w ujęciu komparatystycznym może zyskać nowy wymiar. Kultura łotewska, oparta w dużej mierze na folklorze, jest bezcennym źród-

---

⁹ Cennym dopełnieniem tego typu analiz mogą okazać się – rzadko prowadzone – dociekania nad pragmatycznym wymiarem szeroko rozumianej komunikacji polsko-bałtyckiej (np. Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2006, 2007).

dłem do badań porównawczych językowo-kulturowych. Mam tu na myśli specyfikę obrzędów i świąt ludowych czy bogaty repertuar niezwykle ciekawych gatunków folklorystycznych, takich jak *daina*, *teika* czy *pasaka* (Sozański 2004: 24–36).

Należy sądzić, iż z kulturowego punktu widzenia niezwykle interesujące okazać się mogą kontakty polsko-bałtyckie w zakresie dawnych religii czy mitologii¹⁰. Pewne wzmianki na ten temat poczynił przed laty Aleksander Brückner (1985¹¹: 351–359). Badacz zauważył, że pewien specyficzny wspólny z polską rys dotyczy mitologii litewskiej, Łotwa bowiem, zdaniem uczonego, nie uległa żadnym wpływom polskim (i odwrotnie) w tym zakresie¹². Niektóre cechy pierwotnej religii Litwinów obserwowano jeszcze za czasów Władysława Jagiełły, choć on sam z nimi walczył¹³. Z bardziej interesujących informacji na temat mitologii litewskiej A. Brückner podaje, że – inaczej niż u Słowian – u Litwinów pojawiają się bóstwa żeńskie wielokrotne. Słowiańska religia dawna waloryzowała postaci boskie męskie (Brückner 1985: 354). Może to stanowić ważny głos w dyskusji nad podłożem, matriarchalnym bądź patriarchalnym, zestawianych kultur. Wiele z przytoczonych w pracy Brücknera przykładów uroczystości obrzędowych było jednak podobnych na ziemiach polskich, litewskich i łotewskich, co poświadczałoby jednak jakieś związki kulturowe w sferze *sacrum* (Brückner 1985: 357–359). Związki te można tłumaczyć również pewną wspólnotą wierzeniową, gramatyką mitu, na której opiera się wiele religii świata (Szyjewski 2003; Kowalik 2004). Jak zauważa Andrzej Szyjewski: „Układanka mityczna jest składowana zgodnie z pewnymi regułami, które częściowo stanowią dziedzictwo całej ludzkości, wynikają bowiem z zasad funkcjonowania mózgu ludzkiego, częściowo są zdobyczą wielkich areałów kulturowych, na przykład, jak się okazuje, mitologie Indian obu Ameryk stanowią jedną całość i wzajemnie się warunkują, częściowo też każda kultura ma swoje preferencje organizacyjne.” (Szyjewski 2003: 15). Sytuacja jest o tyle trudna,

¹⁰ Sfera mitologii, jak udowodnił Gieysztor (1982), może być związana z językiem przede wszystkim w sferze nominacyjnej, chociaż kwestia ta w wypadku kontaktów bałtycko-polskich wydaje się drugorzędna.

¹¹ Pierwsze prace mitologiczne Brücknera powstają jeszcze w XIX w. (Urbańczyk 1985: 5–27).

¹² Mitologie litewska i łotewska wykazują podobieństwa, np. w zakresie funkcjonowania poszczególnych bóstw (Bellinger 2005: *passim*).

¹³ O sytuacji religijnej w okresie Wielkiego Księstwa Litewskiego pisze Zofia Kurzowa (2007b).

że Słowianie nie stworzyli mitologii *sensu stricto*, nie ma też jednolitych zapisów zasad dawnej ich religii, stąd wiele wniosków w tym zakresie pozostaje hipotezami lub sądami umownymi, choć problematyka ta wciąż cieszy się powodzeniem u badaczy (por. np.: Gieysztor 1982; Urbańczyk 1991; Szyjewski 2003; Kowalik 2004). Pomocne – przynajmniej w pewnym stopniu – mogą się tu okazać badania z zakresu porównawczej mitologii i demonologii prowadzone z uwzględnieniem samych obszarów bałtyckich (Danka, Witczak 1999) bądź mieszanych bałtycko-słowiańskich (Infantiev 1994).

*
* * *

Powyższe uwagi stanowią dowód na wielostronność możliwości badań nad polsko-bałtyckimi związkami językowo-kulturowymi oraz na ogromny potencjał metodologiczny współczesnej humanistyki, który może owe badania usprawnić, poszerzyć ich perspektywę. Od refleksji spod znaku lingwistyki historyczno-porównawczej, przez dialektologię komparatystyczną, aż po językoznawstwo kognitywistyczne i kulturowe możemy śledzić losy zestawianych kultur, obserwując podobieństwa i różnice, ale także wzajemne inspiracje. Tego typu badania, wzbogacone o dociekania natury interdyscyplinarnej, mogą rzucić nowe światło na podjęty w niniejszym artykule problem. Dotyczy to zwłaszcza kontaktów łotewsko-polskich, wciąż stosunkowo słabo opisanych w pracach polonistów. Ponadto, dociekania nad historycznym aspektem związków polsko-bałtyckich mogą okazać się pomocne w rozważaniach nad współczesnym statusem odmian regionalnych polszczyzny (a także nad sytuacją języka polskiego w różnych ośrodkach kultur obszaru bałtyckiego), uwzględniających rozmaite możliwości metodologicznego opisu (Ostrówka, Ostrowski, Zielińska 1996, Dubisz 1999, Rucka 1999, Zielińska 2003).

BIBLIOGRAFIA

- Bednarczyk L., 1994, *Stosunki etnolingwistyczne na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Acta Baltico-Slavica”, nr 22, s. 109–124.
- Bellinger G.J., 2005, *Leksykon mitologii. Mity ludów i narodów świata*, Warszawa.
- Brückner A., 1985, *Mitologia słowiańska i polska*, wstęp i oprac. S. Urbańczyk, Warszawa.
- Danka I.R., Witczak K.T., 1999, *Z demonologii litewskiej i bałtyckiej w aspekcie porównawczym*, „Acta Baltico-Slavica”, nr 24, s. 39–46.

- Dubisz S., 1999, *Status polszczyzny Kresów północno-wschodnich wobec języka innych polonocentrycznych wspólnot komunikatywnych poza granicami kraju*, „Acta Baltico-Slavica”, nr 24, s. 87–94.
- Infantiev B., 1994, *Vostočnoslavjanskaja mifologija v svete łatyšskogo folkloru*, „Acta Baltico-Slavica”, nr 22, s. 13–58.
- Kondratiuk M., 2000, *Nazwiska pochodzenia bałtyckiego w regionie białostockim*, „Acta Baltico-Slavica”, nr 25, s. 123–150.
- Kowalik A., 2004, *Kosmologia dawnych Słowian. Prolegomena do teologii politycznej dawnych Słowian*, Kraków.
- Krasowska H., 2007, *Problematyka lingwistyczna w badaniach nad pograniczami*, „Acta Baltico-Slavica”, nr 31, s. 135–140.
- Kurzowa Z., 2006a, *Język polski Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Kraków.
- Kurzowa Z., 2006b, *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Kraków.
- Kurzowa Z., 2007a, *O języku Adama Mickiewicza*, w: tejże: *Ze studiów nad polszczyzną kresową. Wybór prac*, Kraków, s. 337–354.
- Kurzowa Z., 2007b, *Z badań nad polszczyzną północnokresową XVII i XVIII w. (Uwarunkowania historyczne. Opis systemu fonetyczno-fonologicznego. Perspektywy rozwojowe)*, w: tejże: *Ze studiów nad polszczyzną kresową. Wybór prac*, Kraków, s. 192–220.
- Labocha J., 2009, *Pogranicze językowe w badaniach naukowych*, w: Skarżyński M., Szpiczakowska M., red., *W kręgu języka. Materiały z konferencji „Słowotwórstwo – słownictwo – polszczyzna kresowa” poświęconej Zofii Kurzowej. Kraków 16–17 maja 2008*, Kraków, s. 143–150.
- Lehr-Spławiński T., 1978, *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój*, Warszawa.
- Malec M., 1996, *O imionach i nazwiskach w Polsce. Tradycja i współczesność*, Kraków.
- Moszyński L., 1984, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa.
- Niewiara A., 1996, *Wpływy języków obcych. Wpływy inne*, w: Bajerowa I., red., *Język polski czasu drugiej wojny światowej*, Warszawa, s. 288–291.
- Niewiara A., 2000, *Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI–XIX wieku*, Katowice.
- Nowowiejski B., 1992, *Z metodologii badań pogranicza językowego północno-wschodnio-polskiego*, w: Handke K., red., *Słowiańskie pogranicza językowe. Zbiór studiów*, Warszawa, s. 103–108.
- Ostrówka M., Ostrowski N., Zielińska A., 1996, *Współczesna sytuacja językowa Polaków na Łotwie (w okolicach Dyneburga)*, „Acta Baltico-Slavica”, nr 23, s. 101–111.
- Reczek J., 1991, *Języki w dawnej Rzeczypospolitej*, w: tegoż, *Polszczyzna i inne języki w perspektywie porównawczej*, Wrocław, s. 119–128.
- Roszko R., 2005, *Ogólny opis kontrastywny języka litewskiego i polskiego. Wybrane zagadnienia*, „Acta Baltico-Slavica”, nr 29, s. 47–68.

- Rucka I., 1999, *Sytuacja języka polskiego na Łotwie w latach 1940–1990*, „Acta Baltico-Slavica”, nr 24, s. 273–294.
- Rucka I., 2004, *Język polski „Łotewsko-litewsko-polskiego słownika praktycznego dla rolników i robotników rolnych” na tle języka ogólnego i polszczyzny północnokresowej*, „Acta Baltico-Slavica”, nr 28, s. 137–175.
- Sawaniewska-Mochowa Z., Zielińska A., 2006, *Sposoby wyrażania grzeczności w korespondencji szlachty litewskiej (XIX–XX w.)*, „Acta Baltico-Slavica”, nr 30, s. 199–220.
- Sawaniewska-Mochowa Z., Zielińska A., 2007, *Język i obyczajowość szlachty litewskiej na podstawie korespondencji prywatnej z 2. połowy XIX wieku (na przykładzie jednej rodziny)*, „Acta Baltico-Slavica”, nr 31, s. 235–266.
- Smoczyński W., 1988, *Języki bałtyckie*, w: Bednarczuk L., red., *Języki indoeuropejskie*. T. 2, Warszawa, s. 817–907.
- Sozański J., 2004, *Moje Inflanty*, Toruń.
- Stieber Z., 1989, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa.
- Szyjewski A., 2003, *Religia Słowian*, Kraków.
- Trypućko J., 1955–1957, *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*, t. 1–2, Uppsala.
- Turska H., 1964, *Wpływ substratu litewskiego na fleksję gwary polskiej*, „Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN”, z. 3, s. 22–28.
- Turska H., 1982, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, „Studia nad polszczyzną kresową”, t. 1, s. 19–28.
- Urbańczyk S., 1985, *Aleksander Brückner i jego prace mitologiczne*, w: Brückner A., *Mitologia słowiańska i polska*, wstęp i oprac. S. Urbańczyk, Warszawa, s. 5–27.
- Urbańczyk S., 1991, *Dawni Słowianie – wiara i kult*, Wrocław.
- Zielińska A., 2003, *Czy polszczyzna północnokresowa ma szanse przetrwania? (w świetle koncepcji dyglosji i żywotności etnolingwistycznej „ethnolinguistic vitality”)*, „Acta Baltico-Slavica”, nr 27, s. 97–109.

THE AREAS OF RELATIONS BETWEEN POLISH AND BALTIC LANGUAGES AND CULTURES. SELECTED PROBLEMS

Summary

The article concerns the selected problems of relations between Polish and Baltic (limited to Lithuanian and Latvian) languages and cultures. The author considers the relations existing on grammar and lexis as traditionally specifying language levels as well as in more complex domains like cultural stereotypes and mythology or religion.

The main aim of the essay is to make a review of relations between chosen languages and cultures. Furthermore, the author attempts to point the various methodological solutions useful in describing the language and culture borderlines. The remarks and observations included in the article show that one can use many methodologies e.g. historical and comparative linguistics, comparative dialectology, cognitive and cultural linguistics. Thanks to reviewing and demanding character of the article it can be interesting for linguists as well as representatives of other humanistic domains.